

Силенко Л. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана,
директор ТОВ «Юридична фірма «Право та справедливість»

ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У СФЕРІ РИТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ ПІД ЧАС ВІЙНИ, ВИЗНАННЯ НЕВІДОМИХ ПОХОВАНЬ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

Анотація. В статті розкрито правові та організаційні засади вирішення конфліктних ситуацій у сфері ритуальних послуг під час війни і процедури визнання невідомих поховань в умовах особливого періоду. Обґрунтовано, що поєднання форс-мажорних обставин, дефіциту ресурсів і перетину компетенцій центральних органів, органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій, правоохоронних і судово-медичних установ породжує спори щодо доступу до послуг, тарифів, черговості й місця поховання, дотримання релігійних обрядів, поводження з персональними/медичними даними родин загиблих. Запропоновано модель публічного адміністрування, що включає: кризові SOP і міжвідомчі протоколи (повідомлення про смерть, ідентифікація, ексгумація/перепоховання, транспортування), прозорі методики тарифоутворення та механізми державного/муніципального замовлення базових послуг, єдиний цифровий кабінет звернень родин, інтегровані реєстри з GIS-картографуванням місць поховань і простежуваністю ланцюга зберігання доказів (chain of custody), а також канали ADR/медіації за участю НУО та релігійних громад. Наголошено на процесуальних гарантіях: право бути поінформованим і вислуханим, доступ до правової допомоги, незалежний нагляд (омбудсман, громадські ради), оскарження рішень без автоматичного зупинення критичних дій, дотримання вимог щодо захисту персональних даних.

Окремо розкрито алгоритми визнання невідомих поховань: класифікація локацій (масові/поодинокі/польові), стандартизоване документування, судово-медична ідентифікація (ДНК, стоматологічні та антропологічні ознаки), збереження речових доказів і відповідність міжнародним гуманітарним та правозахисним стандартам. Запропоновано створити регіональні координаційні центри і мобільні групи, забезпечити МНПСС-підтримку родин, уніфікувати договори з приватними надавачами послуг, передбачити PSO-контракти для мінімального гарантованого пакета. Для управління результатами визначено KPI: своєчасність ідентифікації, частка вирішених спорів у досудовому порядку, повнота реєстрації та маркування поховань, дотримання культурно-релігійних практик, якість комунікації з родинами. Висновок: системна, нормативно закріплена модель з прозорими процедурами, цифровими інструментами та міжвідомчою координацією знижує конфліктність, забезпечує гідність поховання та посилює довіру до інституцій у період війни.

Ключові слова: публічна адміністрація, поховальна справа, публічне управління, органи місцевого самоврядування, державний контроль, ритуальні послуги, правове регулювання, стандарти якості, етичні норми, суспільні інтереси, нормативно-правова база, прозорість, корупційні ризики, зарубіжний досвід.

Silenko L. M. Resolving conflict situations in the funeral services sector during war, recognition of unknown burials in a special period

Abstract. The article sets out the legal and organizational foundations for resolving conflict situations in the funeral services sector during war and the procedures for recognizing unknown burials in a special period. It argues that the combination of force-majeure circumstances, resource constraints, and overlapping competences of central authorities, local self-government bodies, military administrations, law-enforcement and forensic institutions generates disputes over access to services, tariffs, the sequence and location of burial, observance of religious rites, and the handling of families' personal/medical data. A public-administration model is proposed that includes: crisis SOPs and interagency protocols (death notification, identification, exhumation/reburial, transport), transparent tariff-setting methodologies and mechanisms for state/municipal commissioning of basic services, a single digital portal for family requests, integrated registers with GIS

mapping of burial sites and chain-of-custody traceability, as well as ADR/mediation channels involving NGOs and religious communities. Emphasis is placed on procedural guarantees: the right to be informed and heard, access to legal aid, independent oversight (ombudsman, public councils), avenues for appeal without automatically staying critical actions, and compliance with personal data protection requirements.

The article separately details algorithms for the recognition of unknown burials: classification of locations (mass/single/field graves), standardized documentation, forensic identification (DNA, dental and anthropological markers), preservation of physical evidence, and alignment with international humanitarian and human-rights standards. It proposes establishing regional coordination centers and mobile teams, providing MHPSS support to families, standardizing contracts with private providers, and introducing PSO contracts for a minimum guaranteed package. For results-based management, KPIs are defined: timeliness of identification, share of disputes resolved pre-trial, completeness of registration and marking of burials, observance of cultural-religious practices, and quality of communication with families. The conclusion is that a systemic, normatively anchored model with transparent procedures, digital tools, and interagency coordination reduces conflict, ensures dignified burial, and strengthens trust in institutions during wartime.

Key words: *public administration, funeral affairs, public management, local self-government bodies, state control, funeral services, legal regulation, quality standards, ethical norms, public interests, regulatory framework, transparency, corruption risks, international experience.*

Постановка проблеми. Із початком повномасштабного вторгнення в Україну питання організації ритуальних послуг набуло особливої гостроти. Масові втрати цивільного населення та військових, відсутність належної ідентифікації тіл, спонтанні поховання в місцях бойових дій, часто відсутній доступ до кладовищ, відсутність можливості забезпечити належне зберігання тіл та транспортувати померлих до місць постійного поховання в зонах бойових дій або на тимчасово окупованих територіях, зростання кількості поховань у масових могилах або на стихійних цвинтарях, непоодинокі випадки поховань без встановлення особи загиблого – усе це створює додаткове навантаження на державні та місцеві органи влади, медичні установи та комунальні підприємства, відповідальні за організацію поховань.

Реалізація норм та положень законодавства, яким регламентується надання ритуальних послуг, не є досконалою в мирний час, а в умовах війни така складність суттєво посилюється. Особливо актуальним є питання визнання статусу загиблих осіб: від ідентифікації тіл до оформлення документів, що дозволяють рідним реалізувати свої права, пов'язані з соціальним захистом. На практиці доволі часто виникають юридичні колізії, коли особа вважається зниклою безвісти, але є непрямі докази її загибелі.

Ба більше, законодавство України в досліджуваній сфері лише частково адаптоване до реалій війни. Відповідні норми та положення приймалися, можемо припустити, поспіхом,

відповідно, вони не вирішують повною мірою відповідних питань. Юридичними прогалинами залишаються відсутність реєстру невідомих поховань, невизначеність процедур визнання факту смерті без виявлення тіла, недосконалість та неефективність механізму державного контролю за надавачами ритуальних послуг, відсутність законодавчої регламентації правового статусу волонтерських організацій в питанні пошуку тіл і перепоховання. Перелік проблемних питань не вичерпується зазначеним. Відповідно необхідно законодавчо внаормувати питання поховання в умовах воєнного стану з урахуванням перелічених та безлічі інших проблемних аспектів.

На фоні перелічених проблем загострюються теми вирішення конфліктних ситуацій у сфері ритуальних послуг під час війни та визнання невідомих поховань в умовах особливого періоду.

Метою статті є розкриття питання вирішення конфліктних ситуацій у сфері ритуальних послуг під час війни, визнання невідомих поховань в умовах особливого періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання проблем правового регулювання поховання загиблих унаслідок воєнних дій в Україні були предметом дослідження: М. Михайліченко, О. Александренко та В. Веселовська, Н. Калкутіна, Х. Мазуренко та Я. Онищук, А. Наумов та ін.

Виклад основного матеріалу. Важливо зазначити, що на тлі загального навантаження на ритуальну сферу дедалі частіше

виникають конфлікти між родичами загиблих, працівниками комунальних служб, органами влади та військовими структурами. Причинами можуть бути черги на поховання, суперечки щодо місця поховання, незадоволення якістю наданих послуг, нерівномірний доступ до ритуальних ресурсів у різних регіонах тощо. Проте конфліктні ситуації стосуються не тільки військових, а й цивільних осіб.

Під конфліктною ситуацією розуміється об'єктивна основа конфлікту, що фіксує виникнення реальної суперечності в інтересах і потребах сторін. Вона обов'язково передбачає суперечливі позиції сторін із будь-якого приводу, прагнення до протилежних цілей, використання різних засобів для їх досягнення, розбіжність інтересів, бажань тощо [1].

Звідси, **конфліктна ситуація у сфері ритуальних послуг під час війни** – це об'єктивно зумовлена суперечність між інтересами, потребами або правами суб'єктів, яка виникає у зв'язку з організацією, наданням чи отриманням ритуальних послуг та характеризується розбіжністю позицій сторін, прагненням до протилежних цілей, різними підходами до реалізації прав і обов'язків, а також ускладнюється особливими умовами воєнного стану, обмеженим доступом до ресурсів і територій, що може перешкоджати належному задоволенню потреб у відповідній сфері.

До зазначеної категорії дотичне поняття юридичного конфлікту, який виникає як результат конфліктної ситуації. Загалом в наукових джерелах юридичний конфлікт пропонується розуміти як протистояння сторін, при якому хоча б один з його елементів характеризується юридичним змістом, а завершення такого протистояння реалізується через вирішення конфлікту юридичними засобами [2, с. 40]. Водночас юридичний конфлікт вважається найбільш цивілізованою формою соціального протиборства, яке здійснюється в межах певної правової процедури, має своїм підґрунтям чітку й переконливу аргументацію, а його розв'язання, як правило, формалізоване й санкціоноване [3, с. 8].

Вирішення конфліктних ситуацій, безспірно, повинне вирішуватися в правовому

полі та з дотриманням законодавства. Це дає підстави говорити окрім конфліктних ситуацій, також про **юридичні конфлікти у сфері ритуальних послуг під час війни**, під якими пропонуємо розуміти протистояння сторін, що виникає у зв'язку з організацією, наданням або отриманням ритуальних послуг, при якому хоча б один з його елементів має юридичний зміст (порушення прав, невиконання зобов'язань, правова невизначеність тощо), а розв'язання такого протистояння здійснюється у межах визначених законом правових процедур, із застосуванням юридичних засобів, спрямованих на відновлення справедливості, забезпечення прав і законних інтересів учасників конфлікту, з урахуванням особливостей правового режиму воєнного стану.

Прикладами конфліктних ситуацій, вирішення яких певною мірою регламентовано на законодавчому рівні, окрім іншого, є такі:

- надання неякісних ритуальних послуг з поховання та ритуального обслуговування. У такому випадку Замовник має право вимагати від Виконавця послуги безоплатного надання послуги належної якості або відшкодування завданих збитків;

- придбання товарів ритуальної належності неналежної якості. У такому випадку Замовник має право вимагати від продавця (виробника предметів ритуальної належності): безоплатного усунення недоліків товару; відшкодування зазначених збитків; заміни на аналогічний товар належної якості (якщо ціна на товар змінилася, перерахунок вартості не проводиться); відповідного зменшення купівельної ціни зазначених товарів; заміни на такий самий товар іншої марки (моделі, артикулу, модифікації) з відповідним перерахуванням купівельної ціни, що діяла на момент обміну;

- невиконання Виконавцем послуги, прострочення надання послуги згідно з договором-замовленням. У такому випадку Виконавець за кожний день (годину, якщо тривалість виконання визначена в годинах) сплачує Замовникові пеню, сплата якої не звільняє від виконання зобов'язання в натурі.

Однією з найбільш частих конфліктних ситуацій в Україні у сфері надання ритуальних

послуг є конкуренція між ритуальними службами та приватними надавачами відповідних послуг. Так, зазвичай особа, яка організовує поховання, звертається до голови сільської, селищної чи міської ради або до комунальної ритуальної служби, з якою укладає договір-замовлення. Водночас вона має право як скористатися послугами безпосередньо самої ритуальної служби, так і обрати інших, зокрема приватних, надавачів укладені договори з органом місцевого самоврядування або комунальною службою. Відповідно комунальна ритуальна служба фактично поєднує дві ролі: вона виступає одночасно і учасником ринку, і його частковим регулятором, оскільки приймає рішення про доступ інших суб'єктів господарювання до цього ринку шляхом укладення або відмови в укладенні відповідних договорів.

Така ситуація закріплена на законодавчому рівні та містить потенційно небезпечний конфлікт інтересів, що створює суттєві корупційні ризики. Існує висока ймовірність того, що комунальна служба взагалі не допустить приватних надавачів послуг до ринку, або ж обмежуватиме їхній доступ лише тими послугами, з якими сама не може впоратися, або ж надаватиме перевагу тим операторам, із залучення яких матиме власну вигоду. Як наслідок, із року в рік в Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості комунальних ритуальних служб, водночас кількість приватних надавачів послуг у цій сфері залишається стабільною або навіть скорочується.

У контексті окресленої проблеми Антимонопольний комітет України стоїть на позиціях необхідності якнайшвидшого реформування ринку в бік його лібералізації та забезпечення прозорості, вважаючи за потрібне запровадити принцип взаємодії приватних підприємств із ритуальними службами. Іншими словами, підприємства не повинні залежати від готовності ритуальної служби укласти з ними угоду. Як варіант, вони мають повідомляти органи місцевого самоврядування про свої наміри працювати на ринку.

Ось кілька практичних прикладів вирішення відповідних конфліктів. У 2020 році Антимонопольний комітет України розглядав справу щодо порушення законодавства

з боку Комунального підприємства «Комишуваський комунальник» Комишуваської селищної ради Оріхівського району Запорізької області», яке не уклало договір про надання ритуальних послуг із фізичною особою – підприємцем, яка звернулася з відповідною заявою та надала пакет необхідних документів. Антимонопольний комітет України зобов'язав комунальне підприємство припинити порушення законодавства та укласти договір із заявником.

Інший приклад зловживання ритуальною службою своїм становищем зафіксований у Вінниці. КП «Комбінат комунальних підприємств» Вінницької міської ради встановило плату за в'їзд приватного катафального транспорту на кладовища міста. А згодом узагалі запровадило сплату коштів безповоротної фінансової допомоги при кожному оформленні договору-замовлення на поховання.

Аналіз національного законодавства у сфері надання ритуальних послуг та практики його реалізації дає підстави стверджувати, що вирішення конфліктних ситуацій можливе у кілька способів:

- договірний;
- адміністративний;
- судовий.

Перший спосіб передбачає домовленості між сторонами відповідного конфлікту, другий – використання адміністративного ресурсу для врегулювання конфліктної ситуації, третій – переважно застосовується у випадках, коли не спрацювали перший та другий. Проте, оскільки право на звернення за судовим захистом є конституційним, то його реалізація можлива і без вирішення конфлікту в позасудовому порядку.

Однак не лише перелічені способи вирішення конфліктів є дієвими засобами в цьому питанні. Потрібно також забезпечувати прозорість механізмів взаємодії громадян із ритуальними службами, підвищення професійного рівня працівників галузі, створення на місцях кризових координаційних центрів, до яких можуть звертатися родичі загиблих. Також доцільним є запровадження компенсаційних механізмів для родин, які не можуть отримати повний спектр послуг унаслідок бойових дій або окупації.

Нормативно-правовими актами у сфері надання ритуальних послуг передбачено, що спори і розбіжності, що можуть виникати внаслідок договору про надання ритуальних послуг, за змогою можуть вирішуватися шляхом переговорів між учасниками. У разі неврегулювання спорів і розбіжностей шляхом переговорів, розв'язання спорів здійснюється в судовому порядку.

Убачаємо, що алгоритм договірної врегулювання конфліктних ситуацій у сфері надання ритуальних послуг має такий вигляд:

1) виявлення конфліктної ситуації (наприклад, сторони фіксують наявність суперечностей щодо змісту, обсягу, якості, порядку чи вартості надання ритуальних послуг);

2) аналіз та збір інформації за змістом конфлікту (зокрема, сторони аналізують договірні умови, законодавство у сфері надання ритуальних послуг, а також документи, що стосуються конфліктної ситуації);

3) ініціювання переговорів (одна сторона звертається до іншої з пропозицією врегулювати конфлікт шляхом переговорів, зазначаючи можливі шляхи його вирішення);

4) проведення переговорів з метою пошуку компромісного рішення із залученням за необхідності медіаторів, юристів чи інших фахівців;

5) формулювання домовленостей, зокрема конкретних умов врегулювання спору (приміром, стосовно змін в умовах договору);

6) письмове оформлення домовленостей стосовно зобов'язань кожної сторони щодо вирішення конфлікту;

7) виконання досягнутих домовленостей.

Хоч це і не зазначено в спеціальному законодавстві у сфері похоронної справи загалом та надання ритуальних послуг зокрема, проте вирішення спорів можливе також засобом адміністративної процедури. Це відбувається з урахуванням вимог Закону України «Про адміністративну процедуру» [4].

З урахуванням норм Закону України «Про адміністративну процедуру», на нашу думку, алгоритм вирішення конфліктних ситуацій у сфері ритуальних послуг під час війни в порядку адміністративної процедури такий:

1) звернення зацікавленої особи до суб'єкта владних повноважень. Наприклад,

особа (родичі померлого, представники громади тощо) звертається із заявою, скаргою чи клопотанням до відповідного органу місцевого самоврядування, виконавчого органу чи іншого уповноваженого суб'єкта;

2) реєстрація та відкриття адміністративної процедури. Це й етап полягає в тому, що уповноважений орган реєструє звернення та ініціює адміністративну процедуру вирішення конфлікту;

3) установлення фактів та збирання доказів. Передбачає збір відповідальним органом необхідної інформації, документів, пояснень сторін, проведення перевірки фактів, що стали причиною конфлікту (наприклад, спори щодо права на поховання, доступу до кладовищ, вибору виконавця ритуальних послуг тощо) з обов'язковим залученням сторін шляхом їх заслуховування, ознайомлення з матеріалами справи тощо;

4) прийняття відповідальним органом рішення та доведення його до відома сторін. За потреби вживаються заходи для виконання такого рішення, зокрема і в примусовому порядку;

5) оскарження рішення (за потреби) або до вищого органу, або до суду.

В умовах воєнного стану адміністративна процедура може бути адаптована до реалій безпеки, обмеженого доступу до територій, дефіциту ресурсів, проте обов'язково повинна враховувати конституційні права громадян.

Прикладом вирішення конфліктної ситуації з надання ритуальних послуг у порядку адміністративної процедури може бути рішення Адміністративної колегії Північного міжобласного територіального відділення Антимонопольного комітету України від 07 жовтня 2021 р. № 60/81-р/к «Про порушення законодавства про захист економічної конкуренції», яким визнано дії Володарської селищної ради Білоцерківського району Київської області, які полягають у встановленні тарифів Комунальним підприємством «Володарка» на послуги з відведення місць на кладовищі, у тому числі окремо за виділення місць для захоронення для жителів смт Володарка та для іногородніх громадян, порушенням законодавства про захист економічної конкуренції, а саме: дії органу місцевого самоврядування, які поля-

гають у легітимзації порушення Комунальним підприємством «Володарка» законодавства про захист економічної конкуренції на ринку надання послуг із відведення місця на кладовищі, зокрема окремо за виділення місць для захоронення для жителів смт Володарка та для іногородніх громадян у смт Володарка, що призвело до ущемлення інтересів споживачів таких послуг. У зв'язку з цим Володарську селищну раду Білоцерківського району Київської області зобов'язано припинити порушення законодавства про захист економічної конкуренції, про що письмово повідомити Північне міжобласне територіальне відділення Антимонопольного комітету України протягом двох місяців із дня його припинення з наданням підтвердних документів [5].

Досить цікавим прикладом вирішення конфліктних ситуацій у сфері надання ритуальних послуг у порядку адміністративного порядку вбачаємо погодження проєктів нормативно-правових актів, дотичних до досліджуваної теми. Так, згідно з висновком Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування на проєкт Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери поховання та надання ритуальних послуг, поданий народним депутатом України А. Мотовиловцем та іншими народними депутатами України (реєстр. № 12188), зареєстрованим в Апараті Верховної Ради України 17 червня 2025 р. за № 04-23/03-2025/140728, Парламенту рекомендовано однойменний законопроект за наслідками розгляду в першому читанні прийняти за основу [6]. Проте і Головний науково-експертним управлінням Верховної Ради України, і комітетами Верховної Ради України з питань цифрової трансформації та з питань освіти, науки та інновацій надано низку зауважень до вказаного проєкту Закону України [7]. Тобто, можна говорити про своєрідну конфліктну ситуацію, яка вирішуватиметься під час подальшого розгляду цього документу відповідно до вимог Регламенту Верховної Ради України [8].

Відповідно до статті 8 Конституції України звернення до суду для захисту конституцій-

них прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

З урахуванням аналізу відповідних джерел, а також процитованої дефініції, пропонуємо розуміти **невідоме поховання** як *місце поховання людських останків, щодо якого відсутня достовірна інформація про особу померлого (померлих), обставини та/або офіційна реєстрація факту поховання, а також документально не підтверджений правовий статус такого поховання відповідно до чинного законодавства*.

Відповідно, невідомі поховання характеризуються:

- наявністю людських останків – місце містить останки однієї або кількох померлих осіб;
- відсутністю достовірної інформації про особу (особи) – немає підтверджених даних щодо ідентичності похованої особи або осіб;
- відсутністю відомостей про обставини поховання – відсутня чітка, достовірна інформація про умови, причини та час поховання;
- відсутністю офіційної реєстрації факту поховання – місце поховання не внесене до відповідного реєстру;
- відсутністю документально підтвердженого правового статусу – немає офіційних документів, що визнають правовий статус цього поховання згідно з законодавством.

Тобто, йдеться не тільки про факт того, що невідоме походження поховання, а й про те, що невідомою є особа померлого (тіло чи останки). Крім того, кажучи про невідоме поховання, може йтися про поховання останків однієї людини, або ж декількох тіл. Водночас це не єдина відмінність таких поховань. Тому, пропонуємо їх класифікацію:

- 1) за категорією похованих осіб:
 - невідомі військові поховання;
 - невідомі цивільні поховання;
 - невідомі поховання жертв воєнних злочинів чи катастроф;
- 2) за місцем розташування:
 - поховання на спеціально відведених кладовищах (меморіалах);
 - поховання на звичайних громадських кладовищах;

– поховання за межами кладовищ (у лісах, на полях, у зонах бойових дій тощо);

3) за ступенем упорядкування:

– облаштовані невідомі поховання (місце поховання має належне позначення (хрест, табличка, унікальний код тощо);

– необлаштовані поховання (відсутні позначення або елементи, що ідентифікують поховання як місце захоронення).

Проблема невідомих поховань не є головною, особливо у воєнних умовах. Так, у Чернігівській обласній військовій адміністрації припускають, що в лісах регіону є невідомі поховання загиблих цивільних під час наступу російських військових у 2022 році: «У лютому-березні на Чернігівщині тривали запеклі бої проти російських окупантів. Часто жертвами росіян ставали

не тільки українські військові, а й цивільні люди. Наша область лісиста, є громади із розкиданими далеко один від одного селами та хуторами. Тому, є висока ймовірність існування досі невідомих поховань, а також місць, де можуть бути поховані жертви росіян, які вони цілеспрямовано намагались приховати» [9].

Проте окреслене питання стосується не лише сучасної війни на території України, а й воєн, які були в минулому. Наприклад, за зверненням представництва Німецької Народної Спілки по догляду за військовими похованнями в Україні у м. Ковелі хочуть дозволити пошук, ексгумацію та перепоховання останків німецьких військовослужбовців із часів Другої світової війни, про які донедавна не було відомо [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Поняття конфліктної ситуації. URL: <https://confman.ptngu.com/index4.html>
2. Мадіссон В. Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах. Право України. 2003. № 9. С. 39-44.
3. Кривцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2005. 20 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124058143>
4. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лют. 2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
5. Про порушення законодавства про захист економічної конкуренції : рішення Адміністративної колегії Північного міжобласного територіального відділення Антимонопольного комітету України від 07 жовтня 2021 р. № 60/81-п/к. URL: <https://northmtv.amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/617/691/5fb/6176915fbfc35918911699.pdf>
6. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування на проект Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери поховання та надання ритуальних послуг, поданий народним депутатом України А. Мотовиловцем та іншими народними депутатами України (реєстр. № 12188). URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/b740c6cb-2d76-4203-b5ce-ed4cfa790f2e](https://itd.rada.gov.ua/b740c6cb-2d76-4203-b5ce-ed4cfa790f2e)
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери поховання та надання ритуальних послуг. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/45174>
8. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
9. У Чернігівській області шукають невідомі поховання цивільних, яких вбили окупанти. URL: <https://www.unian.ua/society/u-chernigivskiy-oblasti-shukayut-nevidomi-pohovannya-civilnih-yakih-vbili-okupanti-12081309.html>
10. У Ковелі хочуть дослідити досі невідомі поховання німецьких військових. URL: <https://misto.media/news/1935-u-koveli-khochut-doslidyty-dosi-nevidomi-pokhovannia-nimetskykh-viyskovykh>

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025